

В. О. САБАДУХА (канд. філос. наук)
Луганський інститут праці та соціальних технологій

ПРИЗНАЧЕННЯ Й ЗМІСТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПОГЛЯДУ КОНЦЕПЦІЇ ЧОТИРЬОХ РІВНІВ РОЗВИТКУ СУТНІСНИХ СИЛ ЛЮДИНИ

У статті переосмислено зміст соціальної роботи в контексті концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини. Доведено, що діяльність соціального працівника буде значно ефективнішою, якщо він буде вміти орієнтувати клієнта на те, щоб він ставав суб'єктом власної діяльності.

Ключові слова: *призначення, суб'єкт діяльності, сутнісні сили людини, установка, домінанта.*

Теорія й практика соціальної роботи активно розвиваються. Утім, досвід доводить, що спостерігається певна одноманітність розуміння змісту, сутності й мети соціальної роботи, а саме соціальна робота трактується як допомога. Не заперечуючи цей підхід, вважаємо його не достатньо продуктивним. Він має той суттєвий недолік, що залишає клієнта пасивним об'єктом, орієнтує його лише на адаптацію до обставин. На наш погляд, ієрархічний підхід до розуміння внутрішнього світу людини, що знайшов відображення в концепціях: ієрархії потреб А. Маслоу, вищих і нижчих форм буття й відповідно вищих і нижчих цінностей М. Шелера, архетипів К. Юнга, соціально-психологічних типів людини в психології Е. Фромма, ієрархії соціально-психологічних установок О. Г. Асмолова, чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини [3] дозволяє переосмислити й суттєво покращити зміст і функції соціальної роботи. Отже, мета статті: з'ясувати призначення й зміст соціальної роботи з позиції концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини, що передбачає розв'язання таких завдань: 1) сформулювати теоретичні засади концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини; 2) виявити основні недоліки чинних підходів до трактування соціальної роботи; 3) переосмислити зміст й мету соціальної роботи з позиції концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини.

Концепція чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини, яку ми розробляємо, розвиває традиції ієрархічного розуміння людини у філософії Конфуція, Платона, Аристотеля, М. Екхарта, Дж. С. Мілля, О. Герцена, Х. Ортеги-і-Гассета та інших філософів. На основі структурної антропології К. Леві-Стросса, А. Кардінера, К. Лефорта проаналізуємо структуру сутнісних сил людини. Якщо із цілісної структури економічних відносин (відносини розподілу, обміну та власності), індивід діяльнісно засвоїв найпростіші відносини розподілу (щоб жити, необхідно отримувати від роботодавця певну кількість матеріальних благ), то саме вони будуть дійсним фундаментом його соціального існування, основою його життєвого світу, професійної та комунікативної діяльності. Індивід діє під впливом безпосередніх життєвих проблем, що формує в нього одновимірне мислення. Він сприймає лише те, що стосується його життя. Сукупність цих психологічних та життєвих настанов ми позначаємо як **стимул**. У життєдіяльності індивід відчуватиме свою залежність від інших суб'єктів діяльності, соціальних обставин, суспільних форм буття та нерозвинутих власних потреб, а тому його соціальна якість може бути висловлена поняттям „залежний”, або індивід першого рівня розвитку сутнісних сил.

Соціалізуючись, індивід може засвоїти зі структури економічних взаємовідносин наступний ступінь: відносини обміну та управління, які виступають життєвим простором його комунікативної та професійної діяльності. Цей тип індивіда усвідомив, що життя краще будувати на основі нееквівалентності відносин обміну, отже, у нього формується психологічна установка на вигоду, яку позначаємо як **мотив**. Мотив вигоди вимагає постійної соціальної мобільності. Індивід цього рівня усвідомив, що власні життєві потреби він зможе задовольнити лише тоді, коли задовольнить потреби інших, тобто його мислення

здатне оперувати двома змінними величинами. Свою життєдіяльність він осмислює в межах системи „Я” – клас. Першою суттєвою рисою цього індивіда є намагання досягнути користі в будь-якій життєвій ситуації. Він відчувається від результатів власної діяльності та суспільних форм буття, а тому його соціальну якість ми позначаємо поняттям пристосуванство в системі суспільних відносин, а його самого називаємо індивідом другого (посереднього) рівня розвитку сутнісних сил. Друга характеристика індивіда цього рівня розвитку – посиленний потяг до влади. Індивіди залежного та посереднього рівнів розвитку сутнісних сил перебувають у межах матеріального детермінізму, їхня свідомість і професійна діяльність обмежуються техніко-економічними та політичними процесами.

Самоактуалізуючись, індивід може діяльнісно засвоїти структуру економічних взаємовідносин на рівні відносин власності, які стають фундаментом його життєвого світу та професійної діяльності, що буде закріплено психікою як установка „інтерес”. (Поняття „інтерес” ми вживаємо не в психологічному значенні, а в соціологічному). Лише цей рівень свідомості та здібностей можна назвати особистісним, а того, хто його досягає, – особистістю, або індивідом третього рівня розвитку сутнісних сил. Осмислення процесу життєдіяльності на рівні відносин власності відкриває особистості новий шабель у розумінні соціального, а саме: суспільство є органічною єдністю різних класів і верств, а тому власне індивідуальне буття осмислюється в системі „Я” – клас – суспільство.

Окремому індивідові може пощастити, й він цілісно опанує структуру економічних відносин на рівні гармонії матеріальних та духовних спонукань, урахувуючи історичний простір і час. Цей рівень засвоєння реальності психіка закріплює як установку „ідеал”. Спонукаючись ідеалом як всебічно осмисленим і засвоєним інтересом, індивід досягає рівня генія – четвертий рівень розвитку сутнісних сил.

На наш погляд, пропонована концепція дозволяє зрозуміти, що клієнтами соціальних працівників, як правило, є індивіди залежного рівня розвитку сутнісних сил, які не змогли соціалізуватися. Крім того, ця концепція надає можливість соціальному працівнику більш точно діагностувати проблеми клієнта, не лише здійснювати допомогу, а й створювати людині умови для розвитку її сутнісних сил. (Докладніше про зміст та можливості концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил дивись статтю „Евристична значущість гіпотези ієрархії сутнісних сил людини для розробки української національної ідеї” [3]).

Проаналізуємо різні дифініції поняття „соціальна робота”. Сформувалася усталена точка зору, що відсутнє узагальнене розуміння змісту цього поняття. Проте, ми вважаємо що склалося два основних підходи до розуміння змісту досліджуваного поняття. Перший утворився на основі праць теоретика російської школи соціальної роботи О. І. Холостової, яка розглядає соціальну роботу як складову частину державної соціальної політики. Вона стверджує, що соціальна робота це „особливий вид діяльності, метою якої є задоволення соціально-гарантованих особистісних інтересів та потреб різних груп населення, створення умов, що сприяють відновленню чи покращенню здатностей людей до соціального функціонування” [5, с. 5]. Позитивним у цьому підході є те, що соціальна робота досліджується в контексті соціальної політики держави, а також те, що клієнт орієнтується на соціальне функціонування. Недолік полягає в тому, що соціальна робота виступає додатком до соціальної політики, а соціальний працівник є частиною механізму соціальної політики, тому його діяльність не має самостійного гуманітарного смислу.

Зазначеного підходу дотримується й відомий український учений А. Й. Капська. „Соціальна робота є прямим відображенням суті соціальної політики, яка охоплює численні й різноманітні аспекти життя” [4, с. 8]. Уточнюючи своє розуміння, учений продовжує: „Соціальна робота є найбільш важливим інструментом соціальної політики” [4, с. 14]. Безумовно, соціальна робота є інструментом соціальної політики, тому зазначені підходи в цілому можна охарактеризувати як інструментальні. Зводячи соціальну роботу до інструменту соціальної політики, варто в дусі М. Гайдеггера спитати: „Що таке сама по собі інструментальність?” [8, с. 222]. На власне запитання німецький філософ дає таку відповідь: „Засіб є щось таке, завдяки чому забезпечується і тим самим досягається результат” [8,

с. 222]. Розвиваючи свою думку далі, М. Гайдеггер формулює фундаментальне положення, що мета визначає засоби й інструменти діяльності. „Мета, до якої прагнуть, визначає засіб, який теж відіграє роль причини” [8, с. 222]. Отже, маємо зазначити, що спрощене розуміння мети й змісту соціальної роботи породжує інструментальний підхід до трактування соціальної роботи.

Недоліком інструментального підходу до розуміння соціальної роботи є також те, що цей підхід не залишає соціальному працівникові самостійного предмета діяльності й перетворює його на додаток дуже часто невдалої соціальної політики. Суттєвим недоліком зазначеного підходу є те, що його автори не ставлять питання щодо соціального призначення соціального працівника в суспільстві, але мається на увазі, що його місія полягає в компенсації недоліків державної соціальної політики. Соціальна робота й діяльність соціального працівника підпорядковуються державі.

Інший підхід до трактування змісту соціальної роботи знаходимо в колективній праці „Вступ до соціальної роботи”. Т. В. Семигіна та І. М. Грига пишуть: „Соціальна робота є сферою гуманітарної діяльності людини”, що зорієнтована „на допомогу у вирішенні проблем окремої людини чи групи людей, розвиток у них техніки подолання труднощів і вироблення навичок самопомоги” [2, с. 12]. У цьому підході конструктивним є те, що соціальна робота розглядається частиною гуманітарної сфери суспільства, а до клієнта ставляться як не до пасивного об’єкта, а орієнтують його на самопомогу. Позитивним у цьому підході є також те, що автори усвідомили системоутворювальну роль поняття „призначення” соціального працівника щодо змісту соціальної роботи: „Місія соціальної роботи – надавати змогу людям якомога повніше розвивати власний потенціал, збагачувати своє життя і попереджувати виникнення дисфункцій. Професійна соціальна робота спрямована на вирішення проблем і зміни, а соціальні працівники є „агентами” змін у суспільстві, житті людей, сімей та громад, яким вони прислужуються” [2, с. 9]. У даному підході досить чітко сформульовано призначення соціального працівника: не лише допомагати розв’язувати клієнту проблеми, а сприяти тому, щоб він розвивав свій потенціал й ставав суб’єктом соціальної діяльності. Надзвичайно конструктивним у цьому підході є те, що соціальний працівник розглядається як суб’єкт змін у суспільстві. Якщо у підходах О. І. Холостової та А. Й. Капської соціальний працівник є буфером між державою й людиною, то в другому підході він розглядається суб’єктом соціального простору.

Уважаємо, що другий підхід до розуміння соціальної роботи продуктивніший і більш відповідає потребам людини. Сучасній людині треба не стільки допомагати (економічно та соціально), скільки налаштовувати її в першу чергу на подолання споживацьких настроїв, відроджувати в неї почуття й потребу бути економічно відповідальною за своє життя, тобто створювати їй умови, щоб вона ставала повноцінним членом економічного й соціально-політичного простору. Другий підхід надає такі можливості, утім як перший таку проблему й не ставить перед соціальними працівниками й клієнтами.

Для того, щоб сформулювати зміст й мету соціальної роботи з позиції концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини, проаналізуємо процес взаємодії соціального працівника з клієнтом. Вступаючи у взаємодію, соціальний працівник мусить чітко уявляти органічний взаємозв’язок мотивів діяльності клієнта, його соціально-психологічних установок і системи суспільних відносин, у яких відбувається його життєдіяльність. У будь-якій життєвій ситуації соціальний працівник має орієнтувати клієнта, щоб він був *суб’єктом діяльності*. Рух у цьому напрямі може здійснюватися під впливом різних факторів, що залежить від рівня розвитку сутнісних сил клієнта, його оточення, майнового статусу та стану здоров’я. Але в будь-якому випадку, його треба налаштовувати на осмислення власних установок до життя. Для того щоб це зробити, соціальний працівник має усвідомлювати власні соціально-психологічні установки та домінанти. Лише за умов їх усвідомлення, він здатен усвідомити установки, які володіють клієнтом: операційні, цільові чи смислові. В цьому аспекті практично корисними є роздуми О. Г. Асмолова щодо механізмів зміни установок. „Лише установки цільового та операційного рівнів попадають

під вплив різних інструкцій. Шляхи змін установок смислового рівня й установок нижчих рівнів докорінно різняться: смислові установки особистості *перевиховуються*, а цільові та операційні установки *перевивчаються*” [1, с. 75].

Для перебудови смислової установки клієнта, необхідно допомагати йому змінити мотиви діяльності, сформулювати смисл життя й переосмислити всю систему своїх взаємовідносин зі світом. Про цю закономірність внутрішнього буття людини О. Г. Асмолов пише: „Зміна смислової установки завжди зумовлена зміною діяльності та мотиву діяльності, тому що особистісний смисл та смислова установка невіддільні від породжуючої їх системи ставлення людини до світу. Лише за умови перебудови мотивів діяльності відбувається перебудова загальних смислових установок” [1, с. 75]. Отже, для того щоб відбулася зміна смислової установки в клієнта, необхідна цілісна перебудова всіх взаємозв'язків клієнта зі світом: економічних, політичних, соціальних, правових, моральних.

Соціальний працівник має розуміти, що об'єктом виховної роботи є сфера смислів клієнта. „*Психологічним об'єктом виховання є смислова сфера особистості, система особистісних смислів і смислових установок, що реалізуються в діяльності*. Таке розуміння психологічного об'єкта виховання свідчить про те, що перевиховання особистості завжди відбувається через зміну діяльності, а тому і через зміну смислових установок і в принципі не може здійснюватися шляхом впливів вербального характеру” [1, с. 75]. Смислова установка кардинально перетворює процес життєдіяльності клієнта, відбувається внутрішня революція: змінюються звички людини, смаки, коло друзів, побутові, психологічні, соціальні, політичні інтереси, світогляд. Соціальний працівник має усвідомлювати, якщо не відбулася зміна смислової установки клієнта, то можливий регрес у його поведінці.

Надзвичайно цінними й продуктивними є ідеї О. О. Ухтомського щодо сутності й ролі домінант в життєдіяльності людини, які допомагають зрозуміти як себе, так й інших. „Сувора істина про нашу природу в тому, що в неї ніщо не проходить безслідно і що *«природа наша створювана»*, як сказала одна древня мудра людина. З минулого виростають домінантні й бажання сьогодення, для того щоб визначити майбутнє. Якщо не опанувати вчасно зародками своїх домінант, вони оволодіють нами. Тому, якщо потрібно виробити в людині продуктивну поведінку з визначеною спрямованістю дій, це досягається щохвилиним, постійним культивуванням потрібних домінант. Якщо в окремої людини не вистачає для цього сил, це досягається суворо влаштованим побутом” [6, с. 106]. У цьому твердженні теоретично простежений взаємозв'язок внутрішнього життя людини із зовнішнім. Механізм домінант виступає посередником у взаємодії людини зі світом. Людина сприймає світ крізь призму власних установок і домінант. Соціальний працівник має бачити, що якщо внутрішній світ клієнта не змінюється під впливом вербальної інформації, то йому слід допомогти змінити соціальне оточення, побутові умови, звички тощо.

Для ефективної взаємодії з клієнтом соціальний працівник мусить усвідомлювати його домінантні, розуміючи при цьому, що вони опосередковують його взаємовідносини зі світом. „*Наші домінантні, наша поведінка стоять між нами та світом, між нашими думками та дійсністю*” [7, с. 253]. Для успішної роботи соціальний працівник має знати механізм роботи домінант: вона працює за принципом самовиправдання, а логіка (на яку ми так часто посилаємося як на абсолютний і незалежний аргумент) виступає інструментом обґрунтування власної домінант. Знаючи про цю закономірність функціонування домінант, соціальний працівник не повинен вступати в суперечку, бо це буде лише руйнувати психологічний контакт з клієнтом і врешті-решт сприятиме консервуванню домінант. У подібних випадках О. О. Ухтомський рекомендував не входити у сперечання, тому що утворену домінанту не змінити будь-якими словами й переконаннями. Це відбувається тому, що домінанта самовиправдовується, а логіка виступає її слугою. Утворюється певне замкнене коло.

Домінанта з одного боку стабілізує внутрішній світ людини, а з іншого – робить його досить консервативним. Тому закономірно виникає запитання: як відбувається розвиток людини? У процесі аналізу механізму домінант О. О. Ухтомський доходить принципового

висновку: кожна людина є залежною від своєї домінанти, вона не здатна її змінити, не докладаючи надзусиль. „Які домінанти людини, такий і інтегральний образ світу, а який інтегральний образ світу, така поведінка, такі щастя та нещастя, таке й обличчя його для інших людей” [7, с. 264].

Незважаючи на те, що домінанта сама себе виправдовує з метою самозбереження, соціальний працівник має поставити перед клієнтом завдання: розірвати це замкнене коло і навчитися керувати своєю домінантою. Якщо людина хоче володіти своїми емоціями й почуттями, то вона має „*виховувати дану домінанту, ретельно доглядати її*, слідкувати за тим, щоб вона не перезбуджувалась...” [6, с. 89]. Оволодіння домінантами виступало для О. О. Ухтомського стратегічною умовою опанування людським досвідом, поведінкою й навіть сферою інтимного життя. „Щоб оволодіти людським досвідом, щоб оволодіти самим собою та іншими, щоб спрямувати в певний напрям поведінку та інтимне життя людей, треба оволодіти фізіологічними домінантами в собі та в оточуючих” [6, с. 48].

Рівень розвитку сутнісних сил соціального працівника безпосередньо впливає на його інтелектуальні, психологічні та професійні можливості. Соціальний працівник залежного та посереднього рівня розвитку своїх сутнісних сил не здатний до реалізації свого призначення в суспільстві. Він може лише формально виконувати свої обов’язки. Соціальний працівник має виховати в себе установку й домінанту на Іншого. Лише в цьому випадку його діяльність буде ефективною й сприятиме, щоб клієнти виховували в собі бажання до саморозвитку, щоб вони намагалися бути суб’єктами власної діяльності в будь-яких соціальних умовах. Свій рівень розвитку сутнісних сил соціальний працівник буде свідомо й підсвідомо транслювати своїм клієнтам. Лише соціальний працівник особистісного рівня розвитку здатний повною мірою реалізувати своє призначення в суспільстві.

Підсумовуючи роздуми щодо взаємодії соціального працівника з клієнтами, зазначимо, що яким би конкретним видом соціальної роботи він не займався, його завдання – допомагати людині усвідомлювати власні установки, домінанти, повернути клієнту статус суб’єкта економічної, соціальної, політичної діяльності, орієнтувати на розвиток власних сутнісних сил. Місія соціального працівника полягає в тому, щоб так організувати соціальний простір, в якому перебуває клієнт, щоб він сприяв його економічній, соціальній, політичній активності. Своє надзавдання соціальний працівник має вбачати в тому, щоб допомагати клієнту стати суб’єктом діяльності.

Список використаних джерел

1. Асмолов А. Г. Деятельность и установка / А. Г. Асмолов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 151 с.
2. Вступ до соціальної роботи: Навч. посіб. / За ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. – К.: Академвидав, 2005. – 304 с.
3. Сабадуха В. О. Евристична значущість гіпотези ієрархії сутнісних сил людини для розробки української національної ідеї // Практична філософія. – 2008. – №2. – С. 152–161.
4. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: Цент навчальної літератури, 2004. – 352 с.
5. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е. И. Холостова, проф. А. С. Сорвина. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 427 с.
6. Ухтомский А. А. Учение о доминанте / А. А. Ухтомский // Ухтомский А. А. Избранные труды. – Л., 1978. – С. 7–106.
7. Ухтомский А. А. Письма // Новый мир. – 1973. – №1. – С. 252–206.
8. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – 447 с.

Надійшла до редколегії 29.09.2011

Сабадуха В. А. Предназначение и содержание социальной работы с точки зрения концепции четырех уровней развития сущностных сил человека.

В статье переосмысливается содержание социальной работы в контексте концепции четырех уровней развития сущностных сил человека. Доказывается, что деятельность социального работника будет значительно эффективнее, если он будет ориентировать клиента на то, чтобы он был субъектом деятельности.

Ключевые слова: *предназначение, субъект деятельности, сущностные силы человека, установка, доминанта.*

Sabadukha V. O. The mission and the content of the social work in the aspect of idea of four levels of human essence powers development theory.

The content of the social work is overthought in the article according to the four levels of human essence powers development. It is proved that social worker activity will be much effective if he is able to determine the client to be a subject of his own activity.

Key words: *mission, subject of activity, human essence powers, determination, dominant.*